

**ALPAMIŞ BATIR VE ER TARGIN DESTANLARINDA
KAHRAMAN, KADIN VE AT MOTİFLERİ ÜZERİNE BİR DENEME**

Dr. Orhan SÖYLEMEZ* -Lezzet ALİYEVA**

KAHRAMANLIK DESTANLARI

Her halkın edebiyatı içinde kahramanlık destanının rolü büyüktür. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Öncelikle, kahramanlık destanları, halkın tarihini, duygularını estetik olarak içinde bulundurur. Gelecekte beklenen ümidi, arzuyu içine alır. Bazı önemli olayların tarihî belgelerinin bulunmamasına rağmen kahramanlık destanı, bu olayların derin ve nihaî mânâsını ve bitimini kapsar. Bu açıdan bakıldığında kahramanlık destanı, tarih zincirinin bir halkası sayılabilir. Tanınmış bir Kazak halk bilimcisine göre de "destan, tarihî mücadelenin yapısını değil, ruhunu" verir.¹

Kahramanlık destanının, babadan oğula, aileden aileye, nesilden nesile değişmeden, unutulmadan gelmesinin sırrı, eşsiz edebî kuruluşu içinde hayalin ve tasvirin muhtelif örneklerini sığdırabilmesindedir. Destanlarda kahramanlığın, vatanseverliğin, belli bir amaç yolunda canını feda edip savaşmanın, namuslu olmanın nice örneklerini taşıyan kahramanlarla karşılaşılır.

Kazak Halk edebiyatında destan, geniş bir koldur. Bu destanlar, genellikle Orta Asya'da, Kırım ve İdil civarında yerleşen göçebe halkların yaşadığı gerçek tarihî vakaların şiirsel görünüşüdür. Bu destanlar, Kazakların henüz siyasî birliğinin kurulmadığı zamanda yaşadığı devirleri tasvir eder. Sonradan Kazak halkının temelini oluşturan gruplar, o sıralar Altın Orda, Kırım, Kazan Hanlıklarının ve Orta Asya Hanlıkları siyasî birliğinde idi ve hepsine birden 'Nogaylı' denilirdi. Kobılandı, Kambar, Er Targın, Alpamiş gibi destan kahramanlarının adları doğrudan tarihî vak'alarla ilişkilidir. Kobılandı Batır destanı, 15. asırda Kazak Hanlığının parçalanışını; Er Targın destanı, 15.-16. asırlardaki Kırım Hanlığında olan kabile mücadelelerini; Er Sayın, Alpamiş Batır destanları, Kazakların ve Moğolların 15. asırda birleşerek yaptığı seferlerini ve Kambar Batır destanı, Kazaklar ve Özbeklerin seferlerini anlatır.

Kazak kahramanlık destanlarında Kıpçak, Nogaylı Kazakların Kızılbaşlarla, Kalmuklarla devamlı mücadele etmeleri vardır. Bu tür destanların

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

** Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni. Türkistan/Kazakistan.

¹ Rahmankul Berdibayev. *Kazak Eposı*. Almatı: Bilim, 1982. s. 103.

çoğu, Kalmukların, Kazak topraklarını ele geçirme isteğine karşı onların mücadelelerini tasvir ederler. Mesela, Kobılandı'nın bütün hayatı Kıpçak halkı için kanlı mücadelelerle geçer. Destanda onun kendi halkının mutluluğu için gösterdiği cesareten, mertliğinden söz edilir.

Kahramanlık destanlarında kahramanın halkına, doğduğu topraklarına, vatanına, anne-babasına, akrabalarına, sevgilisine karşı duyduğu çocukluk, akrabalık, kardeşlik ve sevgi gibi lirik duygulardan da bahsedilir. Kahraman da insandır. O da diğer insanlar gibi sevinir, diğer insanlar gibi üzülür, yeri gelince kızar, sinirlenir. İşte ozan, kahramanı böyle insanî yönleri ile tasvir eder. Ancak bu, destanın asıl maksadı değildir. Asıl maksad, yurdun namusunu korumak, yiğitlik ve kahramanlıktır. Bu tür destanların "kahramanlık destanları" diye adlandırılması da bu yüzdendir.

Kuruluşu yönünden kahramanlık destanın kendine has özellikleri vardır. Öncelikle kahraman, inanan birinin "Allahtan yalvararak elde ettiği" oğludur. Bunun yanında kahramanın mucizevi bir şekilde doğuşu ancak "evliyalar"ın yardımı ile mümkündür. İhtiyarlanmış anne babanın ve bütün halkın yüce yaratıcıdan evlat dilemeleri tek bir ailenin dileği değil halk için sayılması destanın başlangıcına ayrıca esrarlı bir güç verir. Bu durum "Alpamış Batır" destanında çok açık olarak görülür.

Zenginlik Baybörü'ye baht olmaz. Bunun sebebi destanda "bunca zengin olsa da yokmuş onun çocuğu" sözlerinden anlaşılır. Ata-erkil sistemin hakim olduğu zamanlarda baba mülküne ancak çocuğun vâris olabileceği durumda çocuk sahibi olamamak, insanın en büyük kusuru sayılırdı. Zengin Baybörü'nin Allah'tan çocuk dilemesi ve bu dileğinin yerine gelmesi ayrıca bir önem taşır. Baybörü ve karısının evlat sahibi olmak için yaptıkları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Çocuksuzluk çilesi.
2. Korumucu güçlere yalvarmaları.
3. Aziret Sultan'a çocuk dilemeye gitmeleri.
4. Evliya türbesinde geceleyip, sadaka vermeleri.
5. Babay Tüküti Şaşı Aziz Evliya'nın türbesine gitmeleri.
6. Namaz kılıp münacaat etmeleri.
7. Sabahleyin beyaz sarıklı, elinde âsâsı olan bir divânenin gelip bunların bir erkek ve bir de kız çocuklarının olacağını söylemesi.
8. Analık'ın kaplan etine aşermesi.
9. Alpamış'ın dünyaya gelişi.
10. Düğünün yapılması.

Kahraman daha dört-beş yaşlarında iken büyük bir güç sahibidir. Kendine layık sevgilisini ve atını bulduktan sonra genç yaşından itibaren halkın dertlerini düşünerek düşmanlarla savaşır. Bazı kahramanlar o kadar güçlüdürler ki "atarsan, ok değmez; kesersen, kılıç kesmez; ateşe koysan, yanmaz; suya koysan, batmazlar." Böyle mübalağalı tasvire, sadece Kazak halkının değil, başka halkların kahramanlık destanlarında da rastlanır.

Halkını bozguna uğratan Alşağır'ı öldüren Targın ve Kıpçakları mağlup eden Kobılandı gibi kahramanlar, kendi halkını gerçekten seven, halkı için canlarını feda eden yiğitlerdir. Bu yüzden onlar vatansız erkek tipi olarak tasvir edilmektedirler. Ölümden hiç korkmazlar; yurt namusunu gökteki bayrağa eşdeğer saydıklarından kıymet verirler, vatani dış düşmanlardan korurlar, amaçlarına, ülkelerine ulaşmak için gerekirse "altına buz döşeyip, üzerini karla örtüp" her türlü sıkıntıya katlanırlar. Kahraman, düşmanı mağlup edene kadar durmaz. "Düşman sayısı az mı, çok mu?" değil "Düşman nerede?" diye sorar. Düşmanı yenemeyip yarı yoldan geri dönme, ölüm sayılır. Düşman sayısı bin, on bin, yirmi bin, yüz bin olsa da, tek başına savaşır.

Kazakistan topraklarının zenginliklerine göz dikmiş olan ve halk içindeki mücadeleleri kendi menfaati için uygun gören dış düşmanlar, Kazak halkını birkaç kere bozguna uğratmışlardır. Tarihî eserlerde bu vakaların kesin sebeplerinden, durumlarından, savaşa katılanlardan ve savaşın sonucundan söz edilir. Kahramanlık destanı, bunların hepsini değil, sadece en lüzumlu olanını ele alır. Tarihî eserlerde düşmanın adı anılıp, mesleği hakkında bilgilerin bulunması gerekir. Destan için ise düşmanın "adı" veya mesleği değil, "cismi" lazımdır. Bunun yanında kahramanlık destanlarında "falan savaşta, filan kahraman şunca erlik, ayrıca şunca mertlik göstermiş" gibi söylenişlere gerek yoktur. Destandaki kahramanların çoğunlukla gerçekten yaşamış insanları değil, halk anlayışına göre hayatta olması gereken insanları hatırlatmasının sebebi de budur.

Kahramanlık destanlarının bir başka özelliği, kahramanın acayip doğuşudur. Bu motif, destandan daha evvel yaşayan edebi türlerde yani hikaye ve efsanelerde kullanılıyordu. Dikkatle bakıldığında kahramanın doğuşundan evvel mevcut olan durumu okuyucuya duyurmanın büyük rol oynadığı görülür.

KAZAK KAHRAMANLIK DESTANLARI

Kahramanlık destanı kendinden önceki eski destanın zengin epik tecrübesini, genel halk edebiyatının en estetik usullerini, ulaştığı yüksekliklerini iç yapısına sindirerek teşekkül etmiştir.

ALPAMIS BATIR DESTANI

Alpamış Batır, Kazak halkının kahramanlık destanları içinde en eski olanıdır. Kazaklar henüz dağınık vaziyette yaşarken ortaya çıkmıştır. Destan içindeki kahramanlar, hayalî hikayelerdeki kahramanlara benzemez. Destanda, "yalnızca birliği ve beraberliği olan halk, düşmanın saldırısına karşı durabilir" anafikri verilmiştir. İlin veya soyun birlik-beraberliğini sağlayan, düşmana heybetli gösteren de halkının koruyucusu olan kahramandır. Destanı şöyle özetlemek mümkündür:

Geçmiş zamanlarda Jiyeli-Baysın topraklarında Koñırat diye bir halk yaşar. Bayböri adlı hanı vardır. Çok zengindir. Zenginlik Bayböri'ye baht olmaz. Çocuğunun olmaması onun üzüntü kaynağı ve kaygısıdır. Malını-mülkünü başkasına bırakamaz. Bu durum destanda şöyle tasvir edilir:

- Ey yüce Tanrım! Canımı almadın.

Evlâdım olmadığı için

Akrabam malımı mülkümü yedi.

Baybörü'nin Kultay diye bir akrabası vardır. Kultay'ın köle kadından bir çocuğu olur. Çocuğa meraklı olan Baybörü ve karısı bu habere çok sevinirler. Çocuğu evlerine alırlar, düğün yaparlar. Ultan adını verdikleri çocuk büyüdükçe çirkinleşir. Ultan, Baybörü ve analığına destek olacağı yerde, onları mallarından, hayvanlarından mahrum eder. Onları "bunamış zürriyetsizler" diyerek eve bile yaklaştırmaz.

Ondan bir şey çıkmayacağını anlayan karı koca, Aziret Sultan'a gidip evlat dilerler. Evliya türbesinde gecelerler. Azireti Karatav evliyalar yeridir. Evliyaların hiçbirini atlamadan hepsinde gecelerler. Baba Ata Evliya türbesinde de üç gün gecelerler. Doksan gün geçer. Her şeyden ümidini kesmiş, artık hayattan vazgeçmiş perişan vaziyette, başlarını kibleye çevirerek kanlı gözyaşlarını döke döke tam uykuya daldıkları bir sırada Şaştı Aziz adlı bir divane gelerek bir oğulları ile bir kızlarının olacağını müjdeler. Oğlanın adını Alpamış, kızın adını da Karlıgaş kor ve uzun ömür dilerek kaybolur.

Şekti ilinde Sarıbay Han yaşamaktadır. Onun da hiç çocuğu yoktur. Baybörü ile konuşurken: "Keşke birimizin oğlu, diğerimizin kızı olsa da, ikimiz dünür olsak. Kız ve oğlu evlendirip, torunlarımızı sevsək, başka birşey istemezdim," diye ağlamaktadır. O sırada Sarıbay'ın karısı bir kız çocuk doğurur. Adına "Gülbarşın" derler. İki han birbirlerine "müjde" verip, dünür olurlar. Ancak vakit geçtikçe Sarıbay'ın düşüncesi değişir. "Benim kızım Alpamış ile evlenir. Alpamış ailede tek çocuk. Beklenilmedik bir yerde, Allah korusun, ölürse, kızım köle Ultan'a geçer. Buna dayanmam, kızımı vermem" diyerek Şekti ilini başka bir yere göç ettirir.

Bu sırada Alpamış on yaşını doldurur. Jideli-Baysın topraklarında Koñırat halkını bey görevi ile idare etmektedir. Öyle güçlüdür ki, oynarken vurduğu her çocuk derhal ölür. İnsanlar çocuklarını evden çıkaramaz olurlar.

Gülbarşın gizlice bir mektup yazar. Mektubu gören Alpamış, hemen Sarıbay'ın yaşadığı otağa gider. Tek başına bin kadar Kalmuk askeri ile savaşır. Gizli güçler Alpamış'ı korurlar. Askerlerinin peşpeşe öldüğünü gören Karaman, çok sinirlenir. Atına biner ve Alpamış'ın yanına gider. İkisi vuruşurlar. Alpamış kazanır. Bundan sonra Alpamış Batır Kalmukları kendine itaat ettirir. Kaynatası Sarıbay'ı halkın başına han yapar. Gülbarşın ile evlenir. Otuz gün oyun, kırk gün düğün yaparlar. Birkaç ay orada kaldıktan sonra evine dönmek ister. Halkını toplar, izin ister. İlin aksakalları aralarında konuşurlar, kırk deveye altın yükleyip, altın otağ hazırlayıp, Sarıbay'ın kızı ve güveyini gönderirler.

Birkaç gün sonra kendi yurduna gelirler. Alpamış yurduna sağ salım geldiğinde, babası Baybörü'nin atlarını Kalmuk hanı Tayşık Han götürmüştür.

Olanları duyunca Alpamış Han'ın peşinden gitmeye karar verir. Alpamış'ın gideceğini öğrenen halk toplanır. Hamile karısını ve annesi ile babasını

onlara emanet ederek yola çıkar. O gün Kalmuk hanı Tayşık Han rüyasında Alpamış'ı görür. Onu ortadan kaldırmak ister. Bir cadıkarı kızını oğluna vermek şartıyla Alpamış'ı yakalamayı Han'a teklif eder. Tayşık Han bu teklifi kabul eder.

Alpamış cadıkarının sözlerine aldanır. Cadıkarı, kırk kızla kırk şişe içki içip sarhoş olan Alpamış'ı bağlayıp ateşe atar. Alpamış yanmaz. Tayşık Han'ın askerleri onu tutuklayıp, getirirler. Han, Alpamış'ı zindana atar. Tayşık Han daha sonra onu demir eve koyar. Cadıkarıya da kızı Karagöz'ü dokuz sene sonra vereceğini söyler. Cadıkarı bu teklifi kabul eder. Karagöz babasına: " Baba! Bana bir otağ ver. Yüz tane de keçi ver. Kırk hizmetçi kız ver. Dokuz yıl bozkırda yaşayayım. Dokuz yıl sonra tekrar göç edeyim buraya. Senin sözün sözdür, baba. Evlenirim o kel başlı ile" der. Kızının bu sözlerine razı olan Tayşık Han istediği her şeyi verir ve gönderir. Kızına bir otağ diktirir. Yüz keçiye de Keykuvat çoban bakar.

Keçilerden biri otlarken Alpamış'ın bulunduğu zindana düşer. Keykuvat zindanın yanına gelip keçisini ister. Alpamış da her gün bir tane keçi getirmek şartıyla keçisini vereceğini söyler. Buna öfkelenen Keykuvat büyük bir değirmen taşı yuvarlayarak onun üzerine bırakır. Alpamış bu taşı havada tutar ve hızla geri dışarıya atar. Taş Keykuvat'ın başının üzerinden geçer. Çok korkan Keykuvat, ona her gün bir keçi getirir. Böylece keçi biter. Gelir, Alpamış'a söyler. O zaman Alpamış ona keçilerin boynuz ve kaburga kemiklerinden yaptığı bir dilsiz kavalı verir ve şöyle der: "Bu kavalı gidip kızların yanında çalacaksın. Sana "bunu kim yaptı?" derler. Bir şey deme. Sadece han kızı Karagöz'e söyle.

Keykuvat korkudan Alpamış'ın dediklerini aynen yapar. Alpamış ve Karagöz görüşürler, konuşurlar. Alpamış'a âşık olan Karagöz, önce hile ile onun atını alıverir, sonra da zindandan çıkmasına yardımcı olur. Alpamış, zindandan çıktıktan sonra atına biner ve yolunda bulunan herkesi öldürür. Tayşık Han kaçıp gider. Onun mülkünü halk kendi arasında paylaşır. Hayatta kalan Kalmukları Keykuvat'a itaat ettirir ve Keykuvat'ı Han yapar. Orada otuz iki gün kalır. Otuz üçüncü gece uyurken rüya görür. Anne babasının, halkının tehlikede olduğunu görür. Karagözle vedalaşır, yola çıkar.

Köle Ultan, Bey olmuş, Baybörü'yi deveci, Kultay'ı çoban yapmıştır. Alpamış'ın yedi aylık iken bıraktığı çocuğu Yadiger'in elini ve ayaklarını zincir ile bağlayıp kuzu baktırır. Gülbarşın'ı ise zorla evlendirmek için otuz gün oyun, kırk gün düğün yapar. Alpamış geldiği gece de nikahını kıymak üzeredir.

Alpamış bu durumu öğrenir. Köyüne yaklaşır. Deve besleyen babasına rastlar. Babası çok sevinir, konuşurlar. Sonra koyunlara bakan Kultay'a rastlar. O da sevinir, konuşurlar. Sonunda oğlunu görür. Bütün akrabalarının böyle perişan halde bulduklarını gören Alpamış Ultan'ı öldürür. Sonra anne-babasını "boz biyenin sütünde" yıkar, babasını tekrar tahta çıkartır. Herkes muradına erer.

ER TARGIN DESTANI

Kahramanlık destanlarının içinde ilk yazıya geçirilmiş olan Er Targın'dır. Kazan Üniversitesi profesörü N. İ. İlimskiy (1822-1892), bu romanı Arabay Ozan'dan 1859 yılında dinleyip kaydettikten sonra 1862 yılında yayınladı.

Bu destanda diğer destanlarda olduğu gibi anne babanın çocuksuzluk çilesi çekmeleri, ihtiyarlıkta çocuk sahibi olmaları, kahramanın büyümesi, nişanlısını aramak için yola çıkması tasvir edilmez. Destan, Targın'ın düşmanların kalesini alırken gösterdiği yiğitlik ve cesaretinin tasviri ile başlar. Bu durumda Targın kendi halkının değil komşu Akşahan ilinin namusunu korur. Sonra han kızı Akcünis'i alıp İdil civarındaki Nogaylılara kaçar. Kızının Targın ile beraber kaçtığından haberdâr olan Akşahan, kızının Targın ile gitmesine razı değildir. Kızını kim geri getirirse onunla evlendireceğini söyler. Bunun üzerine herkes atına biner, yola çıkar. Ancak yarı yolda korkudan geri dönerler. Targın'ın gücünü, heybetini görürler. Bunların içinde altmış beş yaşında olan Kırım Hanlığı'dan Kartkojak adında cesur bir adam vardır. Sadece o dönmez.

Karşılaştıklarında Kartkojak Targın'ı öldürmeye kıyamaz. Targın da hayatını bağışladığı için Akcünis'i ihtiyara bırakıp gider. Fakat Kartkojak ile beraber gitmek istemeyen Akcünis oldukça kıvrak bir söz ile yaşlı adamın ümidini keser. Akcünis sözlerine ilk önce kendisini tasvir etmekle başlar. Sonraki sözleri ile de Kartkojak'ın hayatı boyunca yaptığı iş ve hareketlerini, huy, karakter ve mizacını söyler. Burada o, ihtiyarın şöhretli hayatını "hayattan kendi payını aldın, artık istediklerin arsızlıktır" sözleri ile bağlar.

Kızın bu sözlerine dayanamayan Kartkojak ikisini yalnız bırakır ve gider. Sonra Targın, İdil civarında yerleşen Nogay hanı Hanzâde Han'ın kolbaşısı olur. Bu dönemde Kalmuklara karşı savaşlarda birçok kahramanlıklar gösterir. Targın Nogaylılarla barışır. Akcünis ile uzun ve mutlu bir hayat yaşarlar. Destan da böylece biter.

"DOĞAR ERLER İL İÇİN" - BATIRLAR MOTİFİ

Kahramanlık eposunun esas kahramanı olağanüstü güç sahibidir. Kahramanın hayattaki dönemleri şu şekilde gösterilebilir:

I. Dönem: Kahramanın çocukluk yılları ve evlenmesi.

1. O anki kabilenin (soy, anne-baba) durumu.

2. Kahramanın acayip yaratılışı.

3. Kahramanın çocukluk çağı.

4. Gösterdiği ilk cesareti ve başarısı.

5. Nişanlısını araması.

6. Nişanlısı için tehlikeye düşmesi ve kurtulması.

7. Zafer ve kahramanın nişanlısı ile geri dönmeleri.

II. Dönem: Kahramana ait yiğitlikler.

8. Düşman saldırısı.

9. Sefere çıkışı.

10. Kahramanın mücadeleye girmesi.
11. Kahramanın tek başına mücadelesi ve zaferi.
- 12: Zaferle yurduna dönüşü.

III. Dönem: Düşmanın veya kölenin zulmünden kabileyi, soyunu veya nişanlısını kurtarması.

13. Nişanlısının veya akrabalarının tuzağa düşmesi konusunda verilen bir haber. (düş görmesi, bir belgenin kendisine verilmesi)

14. Düşmanın (Kobilandı Batır'da Alşagır Han) rakibinin veya kölenin (Alpamiş Batır'da Ultan köle) kahramanın nişanlısı ile evlenme niyetinde olması.

15. Nişanlısı ile gizlice buluşması (Kobilandı Batır) veya nişanlısının düğününde başka birisi kılığında gelmesi. (Alpamiş Batır)

16. Mücadele sırasında kahramanın herkes tarafından tanınması.

17. Doğduğu yere dönmesi ve anne babasına eziyet eden kölenin (Alpamiş Batır) cezalandırılması.

18. Düğün.

ALPAMIŞ BATIR

Alpamiş Batır destanındaki Alpamiş tipi ile halkın kendi arzusunu dile getirdiği görülmektedir. Bu tip, halkın gücünün, bitmez gayretinin, sarsılmaz kuvvetinin belgesidir. Alpamiş sadece kendisini değil, halkın sağlığını, birliğini, namusunu, mutlu hayatını düşünür. Alpamiş uzak seferlere yalnız kendi namusu için değil, bütün Koñirat halkının namusu için çıkar. İşte bu seferlerde düşmanlarla savaşır. Birçok ağır dönemleri yaşar.

Bu yüzden halk, büyük kavga için yola çıkan kahramanın dünyaya gelişini teferruatlı olarak tasvir eder. O, küçük yaşından beri kuvvet, gayret ve cesaret sahibidir. Bunun yanında çok da yakışıklıdır. "Bir kirpiği gümüşten, bir kirpiği altından yapılmıştır." Alpamiş, uzun zaman çocuk sahibi olamayan ve kölesinden eziyet gören anne-babasının ihtiyarlıkta gördükleri tek oğullarıdır. Onu da Allah'tan evliyalardan ağlayarak dilerler. Üvey ağabeyisi Kultay, Alpamiş'a: "Senin ne kadar gayretli bir yiğit olduğuna göreyim. Haydi sana ayrılmış atı bir tut. Tut da göreyim. Tutabilirsen, onu sana veririm" der. Hem kendine dayanak olacak at seçmek, hem de onu tutabilmek bu çocuk için imtihandır. İki sınavı da başarır. Birçok atın içinden Şubar'ı seçer. Tutup boynuna ip bağlar.

Alpamiş'in cesaretinin ilk göze çarptığı an, Kalmukların kahramanı Karaman ile karşılaşmasıdır. İki dövüşürler. İki de çok kuvvetli ve gayretlidirler. Ama burada Alpamiş zaferi kazanır, çünkü ona daima koruyucu güçler yardım ederler. Onu herşeyden korurlar.

Alpamiş namuslu kahramandır. Namusu için gerekirse canını feda eder. Kalmuk ilinde Kalmuk kahramanı Karaman'ın eziyetinden korkan Gülbarşın sevgilisinin onun hâlini düşünüp canı acıyarak: "Eğer beni dinlersen, kaç buralardan" gibi sözlerine şöyle cevap verir: "Namuslu er hiçbir zaman hiçbir durumda kaçmaz ve düşmanı ile savaşır."

Alpamiş, gençliğine rağmen her tarafta meşhur olur. Dostuna destek, düşmanına heybetli ve korkunçtur. Babası, Bayböri'nin atlarını götüren Kalmuk Hanı Tayşak'ın rüyasında onu görüp ne yapacağını şaşırması Alpamiş'in ne kadar heybetli bir kahraman olduğunu gösterir. Alpamiş, Han'a arslan suretinde görünür. Han'ın gördüğü bu rüyası gerçekleşir. Kalmuk ili bozguna uğrar. Han kahramanın eliyle öldürülür.

Kahramanlığın kuvvet ve yiğitlikten başka kendine has özelliklerinden biri de saflıktır. Saflık, Alpamiş'ta da vardır. Cadı kadının sözlerine inanır ve onun kurduğu tuzağa düşer. Ancak destanda Alpamiş her zaman saf değildir. Herşeyi düşünen, akıllı, gereken durumlarda hileyi de kullanabilen yiğittir. Kendisi yokken halkının ailesinin nasıl bir durumda olduğunu öğrenmek için divâne kılığında gelir. Demek ki saf olmakla beraber zor durumlarda işin kolay çözümünü bulabilecek kadar kıvrak zekâlıdır. Alpamiş hünerlidir. Onun yüz serkenin kemiğinden yaptığı dilsiz kavalı ve Keykuvat'a öğrettiği beste, hizmetçileri ile gelip dinleyen Karagöz'ü şaşırtır. Alpamiş'in zindandan çıkmasını sağlayan bu kavalıyla çaldığı beste, Alpamiş'in hüner ustası olduğunu gösterir.

Alpamiş cesurdur. Erliği, hilesi, sanatı ile halkını, anne-babasını, ailesini içten seven yufka yürekli bir insandır. Destanda Alpamiş, "atarsan ok değmez, kesersen kılıç kesmez, suya koysan batmaz, ateşe atsan yanmaz" gibi doğa üstü güç sahibidir. Alpamiş'in yaptığı bütün erlikler, sadece kendisinin değil, bütün halkın çıkarı için yapılmıştır.

ER TARGIN

Targın, el namusunu, halk çıkarını düşünen bir yiğittir. Destanındaki bütün olaylar Targın etrafında gelişir. Targın'ın cesareti birden gözükmez. İlk onun cesur birisi olduğunu kimse bilmez. Akşahan ve diğer düşmanlarla yapılan savaşta da ona kimse önem vermez. Ozan onu kavgaya birden değil, Akşahan'ın askerleri kaleyi bozmadan kalabalıktan ayrılıp yurduna geri dönmek istediği sırada çıkarır. Bunun sebebi de kahramanın gerçek erliğinin, bitmez gayretinin ancak böyle zor ve sıkışık durumlarda görünmesidir. Onun cesareti Kartkojak ile ilk buluştuğunda görülür. Kartkojak gibilerden korkmaz, tam önüne gider durur.

Kahraman biraz saftır. Kartkojak onun gençliği yüzünden ona acıyıp, öldürmeye kıyamazsa da Targın sırası geldiği zaman sinirli bir şekilde hiç düşünmeden kılıcını çıkarır. Kartkojak'ı hemen öldürmek ister. Ancak Kartkojak'ın sözlerinden sonra aklını toplar, durur. "Atasözünü arsız tartıştır" denildiği gibi Targın, yaptığı hareketinin çok yanlış olduğunu anlar ve: "Bunun söyledikleri doğrudur, beni öldürmek isteseydi ya beni ya da atımı öldürtürdü. Gerçekten bana acımış. Ben bu ihtiyarın kıymetini bileyim" diyerek Akcünis'u onun yanına bırakır ve gider.

Halk arasında "iyilik yapana iyilik yap" diye bir nakil vardır. Kartkojak da burada yiğitçe davranır. Kendine saygıda bulunan kahramanı öldürmez, ağabeylik gösterir. Buna karşılık Targın da sevgilisini bırakır ve artık kararı düşünmeyi Kartkojak'a ve Akcünis'e bırakır. İnsanda ar-namus, insanlık gibi özellikler

bulunmalıdır. Kahramanda bu haysiyetler fazlasıyla olmalıdır. Öyle olmazsa o kahraman değildir, kahraman sayılmaz. Gençliğini, gayretini, insanîyetini ve cesaretini hesaba katarak kendisine acıyı öldürmeye kıyamayan ve adaletlilik, insanîyetlik yapan adamın iyiliğine iyilikle karşılık vermezse, erlik göstermezse Targın'da ne cesaret ne de insanîyet kalır.

Targın, sevgilisi ile beraber hayat ve ölüm arasında bocalarken onlara el uzatacak ve acıyacak akrabalarının olmamasına pişman olur. Kendi topraklarından uzak gurbette hor vaziyette bulunmasına, çaresizliğine yanar. Kendisi ölüm hâlinde olsa da sevgilisinin kaderini düşünür, üzülür. Targın'ın namuslu bir kahraman olduğu, kendisini tek başına susuz bozkırda bırakıp giden Han'a söylediği sözlerden anlaşılır. O, sabırsız ve adaletsiz Han'a itaat etmez. Targın, "insan değerini bilmeyen senin gibi düşman olmam" diye Han'ın kusurunu yüzüne vurur. Targın, "ben bir saf börtüyüm" diye kendi saflığını itiraf eder.

KADIN MOTİFİ

Kahramanlık destanlarının en önemli unsurlarından biri de, ilin koruyucusu kahramanın en yakın dostu ve yârinin çok güzel, akıllı, vefalı kadın tipinde tasvir edilmesidir. Kahramanlık destanlarının kahramanı kendi nişanlısını alabilmesi için mutlaka düşmanla savaşmalı ve çeşitli denemelere girerek pehlivanlık, nişancılık gibi yarışmalarda ön safta bulunmalıdır.

Kahramanlık eposlarının kahramanları, Alpamış ve Er Targın'ın evlenmeleri ancak savaşlarda erlik gösterip, cesaretini gösterdikten sonra yerine gelir. Alpamış da yapılan türlü sınamalarda Kalmukların en güçlülerinden öne geçer ve Gülbarşın ile evlenir. Targın ise Kırım'da düşmanla yapılan bir savaşta kendini gösterir. Hareketinden, erliğinden dolayı Akşahan'ın kızı Akcünis ona âşık olur.

Alpamış Batır destanında halk Gülbarşın'da birçok güzel hasleti bulundurur. Destan onu çok güzel bir kız olarak tasvir eder. "Güzel bakışlı," "elma gibi kırmızı yanaklı," "on beşinde doğmuş ay gibi," "güzel bahçenin gülü" şeklindeki tasvirlerle okuyucu onun yüzünü göz önünde canlandırabilir. Gülbarşın kendi halkını sevmeyi anasından öğrenir. Alpamış'ı sevmesinin sebebi ise bir yandan kahraman olması, bir yandan da Kalmuk değil Koñırat yiğidi olmasıdır. Gülbarşın, kahramanın yardımcısı, yâri, sözünde duran samimî arkadaşıdır.

Kurtka da kahramanın yardımcısı, akıl danışmanı, samimî arkadaşıdır. Kurtka olmasa Kobılandı'nın savaşta kazanması da kuşkuludur. Kurtka, kahramanın sıkıştığı an doğru yolu gösteren akıl danışmanı ve geleceğini tahmin eden yâridir. Kendisinin değil, halkının çıkarını daha yüksek tutan Kurtka, Kobılandı'ya iyi niyetle, halkının menfaatine yarayan işlere yönelik yol gösterir. Bunu anlayan kahraman da "aklı fazla Kurtkancan Han olmaya layıktır" diye ona karşı saygıda bulunur. Kurtka'ya destanda çok sık rastlanmasa da en gerekli işleri yapar. Kobılandı'nın atı Tayburıl'ı özel ilgi göstererek besler ve uzak seferlere dayanıklı olacak kadar çaba sarfeder.

Kazak destanlarında kadının aklına büyük önem verilmiştir. Akcünis ve Gülbarşın, sevgilileri olan kahramanlar kadar akıllıdırlar. Er Targın destanında Akcünis han kızı olmasına rağmen sıradan bir yiğidi sever. Herşeyden evvel onun erliğinin ve insaniyetinin kıymetini bilir. Anne babasını dinlemeden Er Targın ile yurdundan kaçır. Sonra ona samimî yâr, akılcı dost, güvenilir destek olur. Kartkojak'ın "ellerine düştüğü" an da akılı ile hile bulur, ondan kolayca kurtulur. Kahraman nerede ise her zaman onun yanında bulunur. Onun namusunu korur ve onun şan-şerefini yüksek tutmak için bütün gücü ile uğraşır. Bu da Kazak halkının kadınları tarih boyunca hep yüksek tuttuğunu gösterir.

AT MOTİFİ

Asırlar boyunca göçebe hayat sürmüş Kazak halkı için atın rolü büyüktür. Sağarsan süt verir, binersen taşıt olur, kesersen et olur. Bu yüzden at, halk şuurunda silinmez bir yer almıştır. Buna delil olarak atlarla ilgili yazılmış birçok efsane, şiir ve atasözleri gösterilebilir.

Kahramanlık destanında kahramanın atı, muhtelif durumlarda değişik özelliklerini gösteren çevik at tipinde hayal edilir. Bu özellikler şunlardır:

1. Uçan kuşa yetişecek ve geçecek çevikliği,
2. Uzak yerlere ulaşmaya dek normal nefes alması, gayreti ve dayanıklılığı,
3. Kahramanın istediğini, ruh hâlini derhal anlayıp ona göre davranması, düşmanın kötü niyetini derhal sezmesi,
4. Zor durumlarda dile gelip konuşması, kahramana akıl vermesi ve tavsiyelerde bulunması,
5. Kriz anlarında rengini değiştirebilmesi,
6. Düşmanın yaklaştığını bir gün evvel hissedip, sahibini uyarması,
7. Kahraman öldüyse vücudunu bozkırda bırakmayıp, yurduna götürmesi ve sadâkati.

Destanların hemen hepsinde cüyrik (hızlı koşan at), corğa (yorga at, rahvan yürüyüşlü at), tulpar (en hızlı koşan at) ve arğımak (en iyi cins at) gibi at tipleri tasvir edilmiştir. Bu, insanlık tarihinde atların, halkın hem sevincine hem derdine ortak olmasındandır. Eski tarihin şâhidi sayılan atın, toplumun, ayrıca insanın hayatındaki görevi yüksektir ve bunlar farklıdır. At yetiştirme çok eskiden Orta Asya'da başlamıştır. Aradaki yıllar ve asırlar bu hayvan türünün bütün özelliklerini öğrenmeyi sağlamıştır. Bu yüzden Kazak dilinin kelime hazinesi, atın bütün cinsini, yaşını, rengini, organlarını tasvir edecek kelimelerle doludur.

Kazak ve diğer halkların destanlarındaki kahramanların sevgilisi veya kız kardeşinin, gerektiğinde ata binip düşmanla savaşılabildiği sadece hayal örgüsünde oluşmamış, hayatta da görülmüştür. Mesela, Karakalpakların meşhur destanlarından biri olan "Kırk Kız"ın temelinde de bu vardır.

Kahramanın bindiği atın çevik olarak tasvir edilmesi kahramanlık destanının ana fikrine yani halkı dış düşmanlardan koruma maksadına doğrudan

doğruya bağlıdır. "At, erin kanadı" atasözü de asırlar boyunca kalıplaşmış bu fikri içine alır. Savaşın ve zaferin kaderinin atlı askere bağlı olduğu zaman çevik atın ne kadar önemli olduğunu anlamak zor değildir. Çevik atı ele geçermek ne kadar itibar getiriyorsa yaya kalmak da o derecede alçaltır. Kısacası, göçebe halkın günlük hayatında kovalayacaksa ulaştırın, kaçacaksa kurtaran atın rolü büyüktür.

SONUÇ

Kazak destanlarının yapısını inceleyen araştırmacının belirttiği gibi kahramanlar, Kazak akınları için de geçerli olan "sekiz kırlı bir sırlı" yani "yöneticilik, cömertlik, adillik, avcılık, pehlivanlık, şairlik, nişancılık, yargıçlık" gibi özellikleri haiz olmalıdır.² Bunlar da kahramana derin bir karakter kazandırmaktadır.

Henüz "beşik cırı"nın yani ninninin bal tadı dillerden gitmeden yine iştahla yudumlanacak tat, eşi benzeri olmayan kahramanlık destanlarıdır. Ninelere işitilen ninnileri anneler söylüyorsa, dedelerden miras kalan "kahramanlık destanlarını" da babalar anlatırlar. Ninnilerle emmeye alışan Kazak halkı kahramanlık destanları ile omuz kemiğini sağlamlaştırıp kaburgasını olgunlaştırır yani yere sağlam basar. Kahramanlık destanlarını babadan dinleyen oğul cesaretlenir, oğullarına söyleten babaların canı kuşkusuz rahatlar, sevinirler.

Kazak Türklerinde belki de kendisi bir an için ordu başında Alpamış olup yurdun intikamını alıp oynamayan, Kambar olup "karşığası" elinde tazısı peşinde ozanın cırını dinlemeye heveslenmeyen hiç bir erkek çocuk; il koruyucusu er yiğide Akcünis gibi akıllı, Kurtka gibi yardımcı olmak istemeyen hiç bir kız çocuk yoktur.

Çocukken kendi atını Bayşubar'a, Tayburıl'a benzetmeyen kim vardır? Her çocuk kendi atının bu kahramanların atlarına benzemesini ister. Tabii ki, bu çocuğun sadece hayâlidir. İşte kahramanlık destanları bu hayâl üzerine kurulmuştur. Halk, her zaman kendisini dış düşmanlardan koruyacak, kendisine sığınacak kahramanların olmasını ister; bu kahramanlara daima destek olan atının ve akılcı dostu ve sevgilisinin de olmasını ister. İşte böyle hayâller üzerine zevkle okunan kahramanlık destanları bugünlerde de söylene gelmiştir.

KAYNAKÇA

K. Cumaliyev-T. Akşolakov. *Kazak Edebiyatı* 9. Almatı: Ravan, 1996.

Kazak Edebiyatı-Hrestomatiya 9. Almatı: Ravan, 1986.

Muhtar Avezov. *Şıgarmalar-Makaleler, Zerttepler*, XI. cilt, Almatı: Jazuvşı, 1969.

Rahmankul Berdibay. *Epos Muratı*, Almatı: Bilim, 1997.

Rahmankul Berdibayev. *Kazak Eposı*. Almatı: Bilim, 1982.

² Şakir İbrayev. *Destanın Yapısı*. (Akt. Ali Abbas Çınar) Ankara: AYK Atatürk Yüksek Kurumu Kültür Merkezi Başkanlığı, 1998. s. 266.

-46-O. Söylemez- L. Alieva: Alpamiş, Batır ve Er Targın Destanlarında Kahraman, Kadın ve At

Şakir İbrayev. *Destanın Yapısı*. (Akt. Ali Abbas Çınar) Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1998.

Şakir İbrayev. "Kazaktıñ batırlık jırlarınıñ poetikası," *Epos Alemi*, Almatı: Gılım, 1993.

Tört Batır, Almatı: Jalın, 1990.